

Sluch má dějiny: obrat ke zvuku a případ hluché reformace

ANNA KVÍČALOVÁ *

Hearing Has a History: The Sonic Turn and the Case of the Deaf Reformation

Abstract: The paper introduces *sound studies* as a field of interdisciplinary historical research and demonstrates how the history of sound and hearing can be explored in the historical record, using the example of the early Calvinist Reformation in Geneva. It argues that hearing difficulties were the central theme of early Calvinism that significantly shaped the character of its religious and material culture, and proposes to study the Reformation as a process of systematically creating a new culture of attentive listening. It shows that the Calvinist Reformation played an active role in constructing historical categories such as deafness as well as in defining distinctions between good and bad hearing and sound, contributing to the broadly defined history of acoustics.

Keywords: sound studies; sound; reformation; calvinism

DOI: 10.14712/23363525.2024.17

Když byla v srpnu 1542 Guygona Bocardová předvolána před Ženevskou konzistoř kvůli hlasitým nadávkám, které údajně pronášela při prodeji ryb, konzistoř se tuto příležitost rozhodla využít k tomu, aby důkladněji prozkoumala úroveň její znalosti nové náboženské praxe a zjistila, s jakou pravidelností navštěvuje reformovanou bohoslužbu, zavedenou ve městě před více než pěti lety. Guygona konzistoř ujistila, že do kostela chodí – tento týden byla už třikrát, naposledy toho dne ráno – o obsahu kázání však nic říct neumí, protože je „hluchá“ [*Registres du Consistoire I: 99*]. Podobný případ řešila konzistoř toho roku několikrát: Pernete du Nant, vdova po ženevském loďáři, která byla předvolána kvůli své vlašné účasti na bohoslužbách, uvedla, že navštívila nedělní kázání Jana Kalvína v katedrále Saint Pierre, jedině, co si z něj pamatuje, je však to, že „jeho slova byla dobrá“; na další podrobnosti si nevzpomíná, protože „je trochu hluchá“ (*ung peu sorde*) a „nerozumí tomu, co kazatel říká“ [*Registres du Consistoire I: 131*]. Trhovkyně Catherine z Molar-du otevřeně přiznala, že kvůli svému špatnému sluchu nechodí do kostela téměř vůbec a Mayaz Cherrier vysvětlila svoji neschopnost zapamatovat si kázání tím, že je nahluchlá a neslyší, co kazatel říká [*Registres du Consistoire I: 181, 33*]. Prameny rané kalvínské reformace naznačují, že poreformační Ženevu zachvátila epidemie špatného sluchu. Jak můžeme podobné záznamy interpretovat? A co nám mohou prozradit o dějinách západní modernity?

V záznamech Ženevské konzistoře, instituce, která měla od svého založení v roce 1541 za úkol dohlížet na morální a náboženský život obyvatel Ženevy po tom, co se město v roce 1536 přiklonilo k protestantské reformaci [*Naphy 1994; Kingdon 1994*], se nachází

* Dr. Phil. Anna Kvíčalová, MA, Centrum pro teoretická studia, Husova 4, Praha, 110 00. E-mail: kvicalova@cts.cuni.cz

překvapivě velké množství podobných případů: lidé přivedeni k výsledku, mají jen velmi mlhavou představu o tom, v čem spočívá náboženská reforma, ke které se sami před několika lety přihlásili, nepamatují si prakticky žádné informace z bohoslužeb, které navštěvují a neumí odříkat modlitbu *Otčenáš* v mateřském jazyce [Kvicalova 2019]. Velká část z nich si podobně jako Guygone, Pernete, nebo Catherine stěžuje na to, že jejich nedostatečnost nějakým způsobem vychází z problémů při poslechu kázání v lidovém jazyce, které se po reformaci dostalo do centra náboženského života: stěžují si na hluchotu a nedoslýchavost, na neschopnost dlouze se soustředit na mluvené slovo, na špatnou slyšitelnost kázání v prostoru kostela nebo na nesrozumitelnost řeči pastorů.

V následujícím textu prozkoumám prameny ženevské reformace jako unikátní zdroje poznání o proměnách historických technik poslechu a vývoje znalosti o zvuku a sluchu. Představím tzv. „zvuková studia“ (*sound studies*) jako oblast historického výzkumu a na příkladech z kontextu rané kalvínské reformace ukážu, jak lze zvuková média a historické kultury poslechu smysluplně studovat v období před vznikem moderních technologií zvukové reprodukce. Záznamy konzistoře a další prameny z prvních desetiletí reformace v Ženevě jsou nejen mimořádným zdrojem informací o dějinách poslechu a akustiky, ale ukazují klíčová témata stojící v centru poreformační proměny společenské a individuální každodennosti. Naprostá většina Ženevanů, které konzistoř v prvních letech své existence předvolala, měla zásadní problémy při praktickém naplňování nových náboženských standardů prosazovaných reformací, která vyžadoval zásadní revizi způsobu tělesné i mentální účasti na bohoslužbě: aby mohli Ženevané profitovat z kázání, museli si osvojit schopnost tiše sedět v nově instalovaných kostelních lavicích a pozorně naslouchat mluvenému slovu, tedy dovednost, kterou si musela většina z nich teprve osvojit. Jak dokládají záznamy ze zasedání konzistoře, sluch a problémy s ním spojené nebyli okrajovými, ale naopak ústředními tématy kalvínské reformace, které významně formovaly charakter její náboženské a materiální kultury.

Sound studies a naslouchání dějinám

Zvuková studia, tzv. *sound studies*, nejsou jasně vymezeným vědním oborem, ale spíše oblastí výzkumného zájmu na rozhraní humanitních a společenských věd, filozofie, umění nebo ekologie, která si bere zvuk a sluch jako východisko pro studium světa [Sterne 2012; Pinch – Bijsterveld 2013]. *Sound studies* jako samostatné pole akademického bádání se ve svých teoretických a metodologických východiscích často opírá o ustavující monografii kanadského historika médií Jonathana Sterna *The Audible Past: Cultural Origins of Sound Reproduction* [Sterne 2003]. Ta představuje média a technologie zvukového přenosu jako fonograf, telefon nebo rádio jako výslednice složitých interakcí mezi moderními jevy včetně průmyslového kapitalismu, urbanizace, kolonialismu nebo vzestupu nové střední třídy, které daly vzniknout specifické kultuře poslechu. Sterne propojil dějiny zvuku s moderní kulturou způsobem, který podnítil mezioborový historický výzkum a předznamenal téma a akcenty která zvuková studia v posledních dvou dekáдах rozvíjí.

Sound studies jsou výzkumným polem, které vzniklo v přímé reakci na některé zažité badatelské stereotypy ve studiu moderní kultury. Výzkumníci v oblastech dějin médií, vědy a technologie, ale také kulturní historie začali upozorňovat na to, že západní historiografie příliš pevně propojila dějiny modernity se zrakem a vizuálními technikami pozorování,

zobrazování a komunikace, které se rozvinuly v souvislosti s technologiemi jako knihtisk, mikroskop, teleskop nebo fotografie.¹ Na rozvoj zvukových studií měla zásadní vliv dřívější práce v oblasti tzv. akustické ekologie, která od 70. let 20. století věnovala systematickou pozornost zvukovému rozměru prostředí [Schafer 1977]. Pojem *soundscape*, tedy „zvuková krajina“, který z tohoto kontextu vychází, upozornil na to, že prostředí – ať už městské, nebo přírodní – ve kterém se pohybujeme, má akustický rozměr, kterého jsme si dlouho nebyli aktivně vědomi, který je však nositelem specifického typu poznání. Historický výzkum tento apel převedl do studia minulosti a začal přeneseně „naslouchat“ dějinám západní kultury a postupně revidovat její obraz. Tzv. obrat ke zvuku (*sonic* nebo také *acoustic turn*), který můžeme v humanitních vědách pozorovat v posledních více než dvou dekáдах, věnuje systematickou pozornost zvukovému rozměru dějin a upozorňuje na stereotypy ve studiu moderní kultury, které v rámci tzv. „okularcentrismu“ propojily zvuk a sluch s hodnotami jako subjektivita, emoce, spiritualita nebo prchavost, tedy domnělými negativy postosvícené modernity.

To, že vlastnosti, které přisuzujeme jednotlivým smyslům, nejsou kulturně univerzální dobře dokládají práce antropologů Stevena Felda [1982] a Alfreda Gella [1995], které ukazují, že určující rysy západní modernity jako je racionalita a objektivita, které jsme si uvykli spojovat se zrakem, mohou být v odlišném přírodním a kulturním prostředí propojeny s jinými smysly. Jejich výzkumy na Papui Nové Guiney shodně ukázaly, že kmeny žijící na území obklopeném neproniknutelnou vegetací se daleko větší měrou spoléhají na sluch, který je s objektivní existencí jevů a bytostí propojen pevněji než zrak. Historický výzkum se na smyslové kultury minulosti dívá s podobnou etnografickou obezřetností a pracuje s předpokladem, že způsob percepční interakce se světem je vždy do nějaké míry historicky specifický.

Historické bádání o zvuku a sluchu zkoumá nejen hodnoty, které konkrétní komunity a kultury propůjčovali jednotlivým smyslům, ale také to, jak se různé techniky naslouchání vytvářely v souvislosti s konkrétními technologiemi, kulturními praktikami a vědeckými postupy. Tzv. kulturní dějiny smyslů, oblast výzkumu, která se postupně rozvíjí od 90. let 20. století, vychází z předpokladu, že nejen hodnoty, které s jednotlivými smysly spojujeme, ale i smyslové vnímání samotné je vždy do určité míry historicky konstruováno a utvářeno různými sociálními, politickými a kulturními silami, stejně tak jako přírodními podmínkami.² I sluch má tedy svoje dějiny a jako jakákoli jiná kulturní schopnost tak podléhá historickým změnám.³

Rekonstrukce historických smyslových kultur je významně omezena dostupnými prameny, které nám mohou poskytnout informace nejen o diskurzích a filozofických konceptualizacích lidských smyslů, ale také o konkrétních způsobech, kterými historičtí aktéři používali a tříbili svůj zrak, sluch nebo čich. Také studium dějin sluchu trpí relativním nedostatkem primárních zdrojů: ačkoli zvuky se na rozdíl od předmětů vizuální kultury obvykle nedochovaly v podobě materiálních artefaktů, bylo by však chybou domnívat se, že historickému bádání unikají. *Sound studies* rovněž přistupují ke zvuku jako k artefaktu:

¹ Pro tento typ historiografie viz [Crary 1990]; [Levin 1993]. Pro spojení objektivitu se zrakem viz [Daston – Galison 2007]; [Benedict 2001].

² Pro kulturní dějiny smyslů obecně viz např. [Classen 1993]; [Howes 2005]; [Smith 2007]; [Classen et al. 2014].

³ K historii sluchu viz [Smith 2004]; [Erlmann 2004, 2010]. Průkopnická publikace k historickým přístupům ke sluchu je [Burnett – Fend – Gouk 1991]; k novověké kultuře poslechu [Smith 1999].

nevšímají si pouze jeho fyzikální podstaty, ale chápou jej jako výsledek souhry různých typů vědění, společenských a ekosystémových vztahů, ale také technologií a předmětů materiální kultury.

V pramenech ženevské reformace, jakou jsou záznamy konzistoře, Společenství pastořů nebo městské rady, lze zvuk a sluch zkoumat ve dvou základních rolích: (1) jako nástroje poznání a (2) jako jeho předměty. Aby se mohly uši Ženevanů a Ženevanek stát nástrojem náboženského vědění musela být jejich schopnost soustředěného poslechu a zapamatování si mluveného slova systematicky kultivována. Řada opatření, která byla za tím účelem vytvořena a implementována – ať už šlo o konkrétní disciplinární a výukové techniky, zlepšení prostorové akustiky a srozumitelnosti kázání, nebo novou grafickou úpravu tištěných biblí – zároveň zvyšovala potřebu lepšího porozumění principům šíření zvuku v prostoru nebo sluchové paměti. Propojení kulturních dějin sluchu s historií akustiky přináší výzkumný akcent, kterým *sound studies* významně obohacují studium reformace a dějin západní kultury obecně.

Hluk a sluch v reformační Ženevě

V srpnu 1535 byla v Ženevě oficiálně zrušena mše a v následujících letech byla postupně zavedena nová liturgie založená na kázání. Legislativa, která na ni byla navázaná, postupně specifikovala například to, že každý Ženevan je povinen „pozorně poslouchat a nedopouštět se během kázání žádného neřestného nebo pohoršlivého chování“ [*Ecclesiastical Ordinances*: 77; *Ordonances sur la police*: 500]. Kromě toho byla stanovena pokuta tři pence pro ty, kteří se na kázání nedostavili, přišli pozdě nebo nedávali pozor. V neděli a během středně ranní bohoslužby museli obchodníci a řemeslníci přerušit svou práci a pouliční prodejci nesměli nabízet zboží v blízkosti kostela. To je mělo na jedné straně motivovat k tomu, aby si přišli poslechnout kázání, na druhé straně šlo o nařízení, které mělo zabránit přerušování bohoslužby venkovními zvuky jako bylo vyvolávání trhovců nebo hluk z kovářské dílny. Zákaz se týkal i dalších zvuků, které by mohly rušit nebo jinak odvádět pozornost od kázání, a to od hlasitých komentářů k jeho obsahu a otevřeného vyjadřování názorů na kazatele, přes rozmlouvání s ostatními farníky, po hlasité projevy konzumace alkoholu, zvracení nebo chrápání během liturgie [*Registres du Consistoire II*: 131; *III*: 6; *IV*: 112; *V*: 220 a 260].

Za akustické narušení průběhu kázání se Ženevané také pravidelně ocitali před konzistoi: to se týkalo jak zvuků, které se do kostela zjevně nehodily – jako louskání ořechů během kázání, kvůli němuž byl v roce 1550 předvolán jistý Girard Paris [*Registres du Consistoire* 5: 218–19] – tak akustických projevů, které byly nedílnou součástí předreformační mše. Zvuky jako *barbotement*, tj. tiché mumlání soukromých modliteb,⁴ odříkávání růžence nebo modlitba v latině byly spojeny s katolickou praxí a v kontextu reformační bohoslužby pro ně nebylo místo [*Kvicalova* 2019: 147].⁵ Pestrá paleta zvuků, kterými zněly předreformační chrámy, včetně instrumentální hudby, latinské mše nebo ruchu privátní

⁴ Výraz „barbotement“ se často objevuje v Kalvínově *Instituci* a kázáních a je používán k charakterizování údajného formalismu katolické bohoslužby, při níž lidé bezmyšlenkovitě opakují modlitby, aniž by znali jejich skutečný význam. Pro používání tohoto termínu v Kalvínových kázáních viz [Huget 1925: 484].

⁵ Viz například diskuze o pláčících dětech, které měli být během reformované bohoslužby utišeny, viz např. [Les Sources du Droit III: 44, 91].

zbožnosti a profánních aktivit, utichly a nahradil je zvuk živého lidského hlasu: mluvené slovo se spolu s kongregačním zpěvem žalmů se stali nejtypičtějšími akustickými znaky reformované zvukové krajiny.

V pramenech kalvínské reformace 16. století tak můžeme zblízka pozorovat proměnu náboženské zvukové krajiny (*soundscape*), včetně nové definice hluku a dobrého, resp. špatného sluchu. Zvuky, které dříve naplňovaly sakrální prostor a byly považovány za projevy pravé zbožnosti, jako recitace *Ave Maria* nebo varhanní hudba se staly projevem modloslužebnictví a *papismu* a profánní zvuky lidských činností, které katolickou bohoslužbu nenarušovaly, byly v kontextu reformovaného kázání přeznačeny za *hluk*.

Podobnou proměnou prošla definice dobrého sluchu: jak jsme viděli na úvodních příkladech Ženevanek, které si stěžují na hluchotu a nedoslýchavost při poslechu kázání, ve většině případů se spíše, než o popis fyziologické hluchoty jedná o kulturně a společensky vyjednanou kategorii, jejíž hranice nejsou vždy jasné a v pramenech splývají se špatnou pamětí, nedostatečnou inteligencí nebo nepozorností [Kvicalova 2018]. Způsob i rozsah sluchu, který byl zcela dostačující v jiných oblastech života i v předreformační bohoslužbě se stal v kontextu recepce reformovaného kázání nedostatečným. Velké množství Ženevanů se tak náhle ocitlo v situaci, kdy nebyli schopni vyhovět novým náboženským normám upravujícím standardy poslechu a smyslového vnímání obecně. Někjaký typ sluchových problémů při poslechu kázání se nyní netýkal velmi omezené skupiny lidí, ale naopak většiny obyvatel poreformační Ženevy, kteří se odchylovali od nově prosazované normy poslechu, která stanovila nejen to, že jedinci mají naslouchat tiše a pozorně, ale obsahu kázání mají zároveň porozumět a zejména si jej uložit do paměti takovým způsobem, aby byli schopni o něm alespoň základně referovat, když byli předvoláni před konzistoř.

Je příznačné, že zmínky o hluchotě a nedoslýchavosti se v ženevských pramenech objevují téměř výhradně v první polovině 40. let 16. století; v záznamech z druhé poloviny desetiletí a z 50. let prakticky chybějí [Kvicalova 2018: 42]. To podporuje argument, že zdrojem problémů s recepcí kázání byla novost reformačního modelu smyslové účasti na bohoslužbě – po letech systematické práce s mentálními i tělesnými návyky populace, si většina obyvatel Ženevy nové standardy poslechu osvojila.

Jak vycvičit sluch

Jedni z nejčastěji předvolávaných Ženevanů v prvních dvou letech existence konzistoře byli Robert Breysson a Jacques Emyn – shodou okolností oba výrobci sedel poprvé předvolaní na stejné únorové odpoledne roku 1542 [*Registres du Consistoire I*: 5, 8]. Oběma také předsedající syndik položil shodné otázky týkající se jejich znalosti reformovaných modliteb a způsobu života v jejich domácnostech, kde se služebnictvo a hosté údajně oddávali hře v kostky a karetním hram. Protože ani jeden z nich nebyl při první návštěvě schopen odříkat *Vyznání víry* a *Otčenáš*, měl se jejich případem tribunál opět zabývat za tři týdny, kdy měla být jejich znalost přezkoušena. Záznamy z následujících měsíců ukazují, že úroveň znalosti obou sedlárů byla natolik špatná, že byli předvoláni ještě mnohokrát, než byli schopni odříkat oba texty ve francouzštině bez zásadních chyb.

Registry konzistoře za let 1542 a 1543 poskytují podrobné informace o pokroku obou předvolaných. Když byl Robert Breysson po uplynulé lhůtě podruhé předvolán k výslechu, záznam z 23. března říká, že „o své víře nedokázal říct nic“ (*de sa foy n'en az rien scez dire*)

a povaha jeho účasti na kázáních byla sporná: přesto, že si byl poslechnout (*oyt*) nedělní kázání v katedrále Saint Pierre, nedokázal říct nic o jeho obsahu a nevzpomínal si ani, kdo ten den kázal (*ne çayt dire lequel prescha, ne qu'il ditz*). Jeho výkon se však během dalších setkání postupně, i když velmi pomalu, zlepšovat – z kázání si sice mnoho informací neodnášel, dokázal však alespoň pojmenovat kazatele a odříkat modlitbu Páně. Kvůli pomalému tempu jeho pokroku se konzistoř rozhodla, že ho bude sledovat tak dlouho, dokud si neosvojí „dobrou znalosti víry“: bylo mu nakázáno, aby po dobu jednoho roku navštěvoval lekce katechismu, denně chodil na kázání a domů si pořídil bibli, která by byla v jeho domácnosti nahlas předčítána [*Registres du Consistoire I: 18, 31, 109*]. Jacques Emyn, který byl ve své neznalosti natolik zatvrzelý, že mu konzistoř hrozila exkomunikací, byl navíc instruován, aby si našel soukromého učitele, který by ho naučil, jak se správně modlit, a zejména, aby si v kostele sedal co nejbližší ke kazatelně, aby dobře slyšel, co pastor říká [*Registres du Consistoire I: 8, 18, 22, 64, 102, 110, 150, 210*].

Oba případy ilustrují typický průběh disciplinárního působení konzistoře a naznačují škálu opatření, kterou kalvínský církevní aparát přijal za účelem postupné proměny laické účasti na bohoslužbě. Řada různých druhů problémů se sluchem a pamětí byla považovaná za přinejmenším částečně řešitelnou systematickým monitorováním, vzděláváním a disciplinováním smyslového vnímání, které bylo podpořeno zlepšením prostorových a akustických podmínek poslechu, ale také celou řadou dalších opatření a technologických řešení, které měly Ženevany postupně naučit soustředěně naslouchat mluvenému slovu. Prameny jasně ukazují, že lidé se sluchovými problémy – a to včetně těch, kteří se jako neslyšící narodili (*sourd et muet de nature*) – nebyli v kalvínské Ženevě odsunuti na společenský a náboženský okraj, ale naopak postaveni do centra náboženské disciplíny, která byla společně s celou reformační kulturou poslechu modelována v reakci na obtíže, se kterými se většina Ženevanů při recepci kázání setkávala [*Kvicalova 2018*].

Zjevná neschopnost Ženevanů soustředit se v prvních poreformačních letech na obsah kázání zásadně ovlivnila styl práce kalvínských pastorů, kteří se aktivně snažili o to, aby jejich kázání byla zapamatovatelná a srozumitelná. Nutnost vyjít publiku vstříc akusticky i rétoricky se přímo odrážela v postupu přijímání nových pastorů: každý uchazeč o pozici kazatele v Ženevě musel nejprve přednést ukázkové kázání před *Společností pastorů*, která měla právo odmítnout každého kandidáta, který se neukázal jako dobrý řečník [*Ecclesiastical Ordinances: 59; Registres de la Compagnie I: 2*]. Vzdělání, znalost nové doktríny, zkušenost s veřejným vystupováním a silný, dobře slyšitelný hlas, to vše byly předpoklady pro získání pozice městského pastora.

Oceňovaný znalec latiny a řečtiny Claude Baduel, který spolupracoval také na překladu Ženevské bible, byl poslán kázat do vesnických farností Russin a Dardagnes, když se zjistilo, že má „příliš slabý hlas na to, aby kázal ve městě“ [*Registres de la Compagnie II: 66–67*]. Kandidát na pastora Mathieu Grandjean byl po svém ukázkovém výkladu biblického úryvku duchovními naopak označen za „příliš nesmělého“ s poznámkou, že jeho vystoupení postrádalo nutný styl. Protože Ženeva urgentně potřebovala nové duchovní, kteří by kázali v kalvínských chrámech, Grandjean byl přezkoušen opakovaně, i přes jeho „dobrou znalost“ však městská rada nakonec rozhodla, že „nemá odpovídající styl pro kázání ve městě“ a měl by se raději „připojit k bratrům na venkově“ [*Registres de la Compagnie II: 70–71, 75–77*]. Abel Poupin byl ze svého postu v roce 1553 naopak po téměř dekadě odvolán, protože se lidé opakovaně obraceli na konzistoř s tím, že jeho hlas je příliš slabý a že ho

při kázání v *La Madeleine* jej neslyší zřetelně. Městská rada stížnosti uznala a Poupin byl kvůli svému lámovému a nesrozumitelnému hlasu („a cause de la voix qui s'est cassee et non intelligible“) vyměněn [*Registers du Consistoire* 6: 3 n. 2].

Kalvínská reformace může být ve své počáteční fázi legitimně chápána jako proces formování propracované sítě paměťových a pozornostních technik, v níž byly stávající způsoby zapojení smyslů a účasti na náboženském životě nahrazeny praktikami určenými k podpoře zapamatování mluveného slova. Disciplinovaný poslech byl podpořen nejen výkonem pastorů a institucionalizovanými opatřeními, jako bylo pravidelné přezkušování, propracované lekce katechismu nebo zavedení povinné školní docházky, ale také proměnami materiální kultury, včetně manipulace s prostorovou akustikou, zavedením zasedacího pořádku v kostelních lavicích nebo představením uživatelsky přívětivé grafické podoby tištěných biblí [*Kvicalova 2019*].

Knihtisk jako nástroj disciplinovaného poslechu

Etablovaná představa propojení západní modernity se zrakem – ať už prostřednictvím tištěné stránky, nebo kultury vědeckého pozorování – odkazuje k obecnému rozšíření knihtisku v 16. století jako jednomu z milníků na cestě od převážně orální kultury evropského středověku k formám komunikace založeným na textu. Studium vztahu mezi náboženstvím a mediálními technologiemi v raném novověku bylo zásadně ovlivněno dnes již klasickým propojením reformace s „Gutenbergovou revolucí“, které spojuje – v některých případech dokonce podmiňuje – protestantismus s dějinami knihtisku [*McLuhan 1962; Eisenstein 1983*].

Vytváření badatelských stereotypů, které spojují zrak s kvalitami jako racionalita, logika a objektivita, a naopak sluch popisují jako emotivní, subjektivní, imerzní nebo duchovní, lze pozorovat už u autorů jako Walter Ong [1967; 1988], Jack Goody [1963] nebo Marshall McLuhan [1962; 1964], kteří jako jedni z prvních věnovali systematickou pozornost roli sluchu a zvukové paměti v lidských dějinách. Představa vývoje západní kultury směrem k vizuálním formám komunikace se ve studiu náboženských změn 16. století propojila s weberovským pojetím modernity, které si reformaci představuje jako přechod od orální, smyslové a performativní náboženské kultury středověku ke strážlivému intelektuálnímu a individualizovanému způsobu religiozity, založenému na textové náboženské komunikaci [*Weber 1963: 171, 175*].⁶ Skutečnost, že i ty nejradikálnější větve protestantismu, jako je kalvinismus, se formovaly kolem vlastních smyslových programů, často uniká pozornosti historiků.⁷

Navzdory ústřednímu postavení Písma v protestantské teologii i praxi i vzkvétajícímu knižnímu trhu v kalvínské Ženevě⁸ to byl sluch, který zaujímal privilegované místo v systému náboženské komunikace, ve kterém byly víra i duchovní poznání úzce propojeny se

⁶ Podobné pojetí je typické pro reformační historiografii, viz např. [*Eire 1986*]; [*Duffy 1992*]; [*Muir 1997*]; [*van Dülmen 1999*], nebo [*Karant-Nunn 2012*]. Pro pohled na reformaci jako na změnu náboženské zkušenosti, zdůrazňující kontinuitu i diskontinuitu mezi katolickým a protestantským způsobem zbožnosti, viz [*Maag – Witvliet 2004*]; [*Walsham 2008*].

⁷ Výjimkou jsou v kontextu anglické reformace [*Milner 2011*] a [*Hunt 2010*] a ve studiu smyslové kultury v německé reformaci [*Baum 2018*].

⁸ V roce 1563 bylo ve městě 34 autorizovaných tiskařů [*Chaix 1954: 33*].

slyšením (*fides ex auditu*). Není náhodou, že právě v Ženevě tiskl Robert Estienne v polovině 16. století první francouzské překlady bible, které byly systematicky rozděleny do číslovaných kapitol a veršů. Nové uspořádání stránek, které zavedlo prvky jako poznámky na okraji, slova psaná kurzívou nebo obsahy a shrnutí na začátku kapitol, nejen podnítilo různé druhy interakce s textem a technik zapamatování, ale mělo důležitou funkci při udržování pozornosti během bohoslužby [Gilmont 1980: 89–96], [Stallybrass 2002: 71–72]. Protože používání knih souběžně s bohoslužbou mohlo potenciálně odvádět pozornost od poslechu kázání, bylo nutné zajistit, aby farníci konzultovali své bible a žaltáře synchronně s tím, o čem zrovna mluvil kazatel. Členění veršů a uživatelsky přívětivý způsob orientace v textu nabízely v tomto ohledu neocenitelnou pomoc a umožnili účastníkům bohoslužby snadno identifikovat a vyhledat aktuální biblickou pasáž.

Spíše než se spokojit s tvrzením, že 16. století bylo díky rozšíření knihtisku obdobím nebyvalého vzestupu vizuální kultury, které předznamenalo propojení modernity se zrakem, je přínosné v historickém záznamu sledovat, jak se jednotlivé smysly formovaly kolem konkrétních technologií a praktik.⁹ Způsob užití tištěných knih v reformační Ženevě dobře dokládá, že funkci psaného textu je třeba interpretovat v kontextu dalších prostředků komunikace jako byl poslech kázání nebo hlasité předčítání během liturgie, na lekcích katechismu, ve školní výuce nebo v domácím prostředí, během kterého byl kontakt s psaným textem zprostředkovan primárně poslechem. Dělení si poznámek během kázání, ke kterému byly vybízeny školní děti, fungovalo nejen jako technika záznamu, ale také pozornosti a disciplinování těla [Kvicalova 2019: 202]. Psané poznámky takto vzniklé pak byl opět převedeny do orální formy, když je žáci společně probírali následující den ve školních lavicích.

V kalvínské náboženské praxi měl psaný/tištěný text podpořit a prohloubit porozumění a zapamatování, ne jej nahradit: aby modlitby plnily svou správnou funkci, bylo nutné, aby jim lidé rozuměli a přijali je za své. Nestačilo tedy opakovat je po kazateli během bohoslužby, ale bylo nezbytné, aby si je Ženevané uchovali v paměti a dokázali je sami odříkat. Když lidé při výslechu před konzistoří vytáhli list papíru nebo modlitební knížku, ze kterých přečetli *Vyznání víry* nebo *Otčenáš*, vždy byli opětovně předvoláni na nový termín, do kterého si měli tyto základní texty vštípit do paměti [Registres du Consistoire I: 309; Registres du Consistoire V: 306]. Totéž platí i pro kázání – bylo důležité, aby farníci informacím, které v kostele dostávali, rozuměli, zvnitřnili si je, a nakonec je převedli do svého praktického života. Kalvínova teologie modlitby, resp. filozofie jazyka, pracovala s představou, že pokud jedinec přijme náboženskou instrukci za svou, měl by být schopen ji znovu vyjádřit slovy a převést tak víru do vnější jazykové podoby [Institutes, I, III. 6.4, 688]. Právě úroveň zvnitřnění náboženské instrukce zjišťovala konzistoř, když testovala paměť těch, které předvolala.

Ačkoli šíření tištěných knih v 16. století pomohlo definovat charakter náboženské kultury, kvůli prominenci knihtisku bychom neměli přehlížet jiné aspekty náboženské mediální komunikace v tomto období. Ženeva velmi dobře ukazuje komplexitu propojení

⁹ Průkopníkem vyváženějšího studia role médií v náboženských změnách 16. století byl historik Robert Scribner, který systematicky zkoumal různé mediální technologie a komunikační kanály, jejichž prostřednictvím si reformaci apropriovali „obyčejní lidé“. Přestože připisoval velký význam poslechu kázání, jeho práce zdůrazňovala vztah mezi reformací a vizualitou [Scribner 1989; 2000]. Zpětnovazebné smyčky mezi ústní a písemnou komunikací dobře popisuje [Fox 2000].

textové a orální kultury v níž proběhla reformace: přestože se stala jedním z center protestantského knižního trhu, kalvínská náboženská praxe kladla na první místo poslech kázání a sluchovou paměť, které nebyly nahrazeny, ale spíše posíleny čtením a psaním. Narativ o hegemonii zraku v raně moderní kultuře tak v tomto případě spíše komplikuje, než zprostředkovává, porozumění dynamice náboženské komunikace v kalvínské Ženevě.

Ženeva v dějinách akustiky

Když františkánský mnich Anthoine Cathelan strávil v roce 1554 několik dní v kalvínské Ženevě, byl reformovanou náboženskou praxí pohoršen natolik, že se po návratu do Francie rozhodl vylíčit své zkušenosti v polemickém traktátu *Passevent Parisien*. Zanechal tak po sobě nejpodrobnější očitě svědectví o liturgii a vnitřním uspořádání liturgického prostoru v poreformační Ženevě. Když líčil své první dojmy z bohoslužby, Cathelan napsal, že připomíná „interiér koleje nebo školy, plný lavic, uprostřed je kazatelna, před ní nižší lavice pro ženy a malé děti a kolem nich jsou vyšší, kde sedí muži *sans difference des personnes*. Když měšťané vstoupí do kostela, dodal, „každý si vybere své místo k sezení jako ve škole a čeká tam, dokud kazatel nepřijde ke kazatelně“ [*Cathelan 1556: 15–16*]. Ve svém krátkém úryvku Cathelan poukázal na dva nejvýznamnější prvky nového prostorového uspořádání kalvínské bohoslužby: centrálně umístěnou kazatelnu a lavice instalované kolem ní.

Interiéry ženevských chrámů byly v letech 1543 až 1547 postupně přizpůsobovány nové formě bohoslužby založené na mluveném slovu. Účelem změn bylo zajistit co nejlepší podmínky pro poslech všem účastníkům liturgie a také prosadit a kontrolovat disciplinované chování během kázání. Protestantské komunity po celé Evropě se však musely prakticky vyrovnávat s tím, že sakrální prostory, které zdědily po předchozím katolickém ritu, nebyly akusticky vhodné pro poslech mluveného slova. Zatímco středověké katedrály s vysokými klenutými stropy a dlouhými loděmi, postavené z akusticky odrazivých materiálů jako kámen nebo cihly, byly ideální pro dlouhé doby dozvuku gregoriánského chorálu a dobře se hodily pro zpívanou jednohlasou liturgii, jejich akustika nebyla ideální pro srozumitelnost kázání [*Kvicalova 2018b*]. Existující prostory tedy bylo třeba přizpůsobit novým liturgickým potřebám. Ačkoli dobrá slyšitelnost kázání byla pro reformátory klíčová, při přeměně bohoslužebných míst nemohli využít existující znalosti o šíření zvuku nebo jeho recepci lidským sluchovým aparátem, bylo to totiž právě v 16. století, kdy některé z těchto znalostí začali být postupně formulovány.

Dějiny akustiky, jako samostatné oblasti vědeckého bádání, sahají teprve do počátku 18., v případě prostorové akustiky do začátku 20. století [*Hunt 1978*]. Znalosti o šíření zvuku v prostoru, o jeho vnímání lidským uchem, o principech slyšení, hluchotě, nebo zvukové paměti byly však formulovány dávno před tím v oblastech jako divadlo, náboženství, rétorika, filozofie, lékařství nebo hudební teorie [*Smith 1999; Gouk 1999; Schmidt 2000; Tkaczyk 2014; Kvicalova 2019*]. Kalvínská Ženeva představuje jeden z kontextů, ve kterém byly praktické znalosti o zvuku a sluchu posouvány a testovány. Experimentování s akusticky nejvýhodnějším umístěním kazatelny a pozicí kostelních lavic v reformační Ženevě tak bezesporu patří do široce pojatých dějin prostorové akustiky.

Hlavní funkcí kazatelny bylo vyvýšit řečníka a posílit tak jeho symbolické i akustické postavení v prostoru kostela. V ženevských chrámech byla umístěna uprostřed severní stěny, odkud byla vidět ze všech míst kostela [*Registres du Conseil IV: 540*], [*Martin 1924:*

167–76; *Deonna* 1950: 53]. Studium umístění kazatelen a uspořádání a instalace kostelních lavic nejen rozšiřuje naše znalosti o dobovém chápání vztahu mezi zvukem, prostorem a slyšením, ale pomáhá nám pochopit, jak se náboženská identita společnosti proměňovala prostřednictvím prostorové akustiky, která byla chápána jako aktivní činitel poslechu.

Obrat ke zvuku, který můžeme pozorovat v akademickém bádání v posledních letech, je někdy možné identifikovat i v konkrétní historické realitě. Badatelé si například opakovaně povšimli toho, že v tzv. dlouhém devatenáctém století vznikla řada nových oborů, které se začaly z různých perspektiv zabývat zvukem a sluchem, včetně výzkumu řeči, prostorového slyšení, sluchové pozornosti a paměti, hluchoty nebo vnímání hudby [*Tkaczyk* 2023; *Hui* 2013; *Erlmann* 2010; *Kvicalova* 2022]. Společenské a technologické změny 19. a počátku 20. století zároveň výrazně proměnily režimy a způsoby naslouchání, které byly čím dál častěji formovány technologiemi zvukového přenosu a záznamu.

Nárůst zájmu o to, jak se zvuk šíří prostorem, jaké jsou fyziologické mechanismy slyšení, jak funguje sluchová paměť nebo jak komunikovat s neslyšícími, můžeme však pozorovat i v realitě 16. století, kdy byl sluch předmětem zájmu a rudimentárního zkoumání v mnoha různých oblastech. Kalvínská pozornost věnovaná sluchu se odrážela ve zkoumání povahy zvuku a slyšení v širším evropském kontextu, které sahalo od nových anatomických poznatků o struktuře lidského ucha [*Hachmeister* 2003: 81–86], přes experimenty s rychlostí zvuku a nové spekulace o souvislostech mezi sluchem, pamětí a mozkiem [*Kvicalova* 2018a] až po lékařskou praxi naslouchání tělu pacienta [*Nutton* 1993: 7–16]. Genealogie poznání zvuku a sluchového vnímání tedy výrazně předcházela vzniku akustiky jako samostatné vědecké disciplíny a přímo souvisela také s náboženskými a společenskými proměnami 16. století.

I dlouho poté, co Joseph Sauver prohlásil v roce 1701 „vědu o zvuku“ za samostatné odvětví fyziky, zásadní akustické poznatky vznikaly v nově založených oborech jako byla fonetika, psychologie, fyziologie nebo pedagogika. Zvuková studia tedy obvykle nesledují jasně vymezené oborové dějiny, ale věnují pozornost tomu, v jakém kontextu a jakým způsobem bylo historické vědění o zvuku a sluchu formulováno a co nám to může říci o společenských a kulturních podmínkách, které daly tomuto typu vědění vzniknout.

Závěr

Náboženské konflikty 16. století můžeme rekonstruovat okolo rozdílných režimů upravujících smyslovou zkušenost: to, co lidé slyšeli, viděli, cítili, čeho se dotýkali a co ochutnávali, bylo pečlivě regulováno a kultivováno a rozdílné přístupy k povaze mentální i fyzické účasti na bohoslužbě určovaly příslušnost ke konkrétní náboženské skupině. Okamžiky velkých kulturních konfliktů a změn, mezi které reformace nepochybně patří, někdy umožňují pozorovat v historickém záznamu zvyky a praktiky, které zásadním způsobem utvářejí každodenní zkušenost, zároveň jsou však natolik samozřejmé a běžné, že v pramenech obvykle zůstávají nerefléktované. Právě takovým aspektem kultury a společnosti je i smyslová zkušenost, která se díky náboženským konfliktům 16. století stala ústředním tématem reformačních změn a její reflexe tedy vstoupila i do veřejného diskurzu. V pramenech ženevské reformace jsou otevřeně diskutována a nově formulována mnohá implicitní pravidla chování a způsobů prožívání, které se staly předmětem veřejného zájmu a kontroly.

Problémy se sluchem a pozorností byly prokazatelně jedním z nejčastěji diskutovaných témat v souvislosti s novou náboženskou praxí. Když proto odhlédneme od tradičního zobrazení reformace jako doktrinního konfliktu, odehrávajícího se na pozadí mediální revoluce, kterou v Evropě způsobil knihtisk, a věnujeme pozornost tomu, jaká témata jsou akcentována v pramenech ženevské reformace, získáme odlišný typ vhledu do poreformační každodennosti.

Dějiny sluchu a zvuková studia obecně nabízejí perspektivu, která umožňuje společně uvažovat o různorodých sociokulturních, teologických a materiálních aspektech reformace a sledovat tak proces vytváření náboženských identit v novém světle. Studium raného kalvinismu jako procesu systematického vytváření nové kultury poslechu ukazuje, jak byla reformace konstruována, vyjednávána a prožívána, aniž bychom opomenuly některé z jejich nejdůležitějších aktérů: předměty materiální kultury, média komunikace a lidské tělo.

Potíže, se kterými se kalvínské náboženství představitele museli vypořádat při přechodu na novou formu bohoslužby nespočívaly v teologickém a doktrinním odporu, ale v materiálních a prostorových vztazích a percepčních zvyklostech, které bylo třeba zásadně revidovat. Akustika příznivá pro mluvené slovo, proměna způsobů poslechu a stylu verbální komunikace byly základními předpoklady pro proměnu náboženských zvyklostí obyvatelstva, jehož většina sice ve 30. letech 16. století reformu přijala, ale charakter své účasti na bohoslužbě postupně revidovala až po zavedení nového systému komunikace, sluchové pozornosti a paměti do praxe.

Zvuk a sluch se po reformaci staly klíčovými epistemickými nástroji a požadavek slyšitelnosti a sluchové pozornosti zesílil potřebu lépe porozumět principům slyšení a šíření zvuku v prostoru. Řada opatření a materiálních změn, které kalvínská reformace představila, ukazuje, že náboženské konflikty hrály aktivní roli při konstruování historických kategorií jako hluchota i při definování rozdílů mezi dobrým a špatným sluchem a zvukem.

Historické práce v oblasti zvukových studií se věnují převážně dějinám moderní kultury a často akcentují technologické inovace a impakt moderních jevů jako industrializace, urbanizace a masová komunikace. Kulturní dějiny sluchu opakovaně propojily počátky kultury „pozorného naslouchání“ s postupným zavedením protokolů tichého poslechu v koncertní praxi od konce 18. do počátku 20. století [Johnson 1995; Tkaczyk 2014]. Na příkladu kalvínské Ženevy jsem však ukázala, že dějiny tichého poslechu, ideál dobrého zvuku i vztah mezi kulturními změnami a komunikačními médii lze studovat i ve starším historickém záznamu. Prameny kalvínské reformace představují cenný historický příspěvek k dějinám sluchu a zvuku a zároveň ukazují limity historiografických narativů a badatelských stereotypů, které definují raně moderní komunikační kultury výhradně odkazem na tištěnou stránku.

Bibliografie

Prameny

- Cathelan, Anthoine [1556]. *Passevent Parisien: Respondant à Pasquin Romain de la vie de ceux qui sont allez demourer à Genève, et se dissent vivre selon le reformation de l'Évangélie: fait en forme de Dialogue*. Paris: Pierre Gaultier.
- Calvin, John [1960]. *Institutes of the Christian Religion*. 2 vols. Přel. Ford Lewis Battles. Philadelphia: Westminster Press.

- Draft Ecclesiastical Ordinances*. In: John Calvin, *Calvin: Theological Treatises* [1954]. Přel. J. K. S. Reid. London: SCM Press, s. 58–72.
- Les Sources du droit du Canton de Genève*. 4 vols. [1927–1935]. Èmile Rivoire – Victor Van Berchem (ed.). Arau: H. R. Sauerländer.
- Registres de la Compagnie des Pasteurs de Genève au Temps de Calvin, Tome I, 1546–1553: Délibérations de la Compagnie, Ordonnances ecclésiastiques. Procès de Jérôme Bolsec*. [1964]. Jean-François Bergier – Robert M. Kingdon (ed.). Geneva: Droz.
- Registres du Conseil de Genève à l'époque de Calvin*, vol. 4 [2009]. Sandra Coram-Mekkey – Paule Hochuli Dubuis – Christophe Chalazon (ed.). Geneva: Droz.
- Registres du Consistoire de Genève au temps de Calvin (1542–1556)*. 10 vols. [1996–2016]. Robert M. Kingdon – Thomas A. Lambert – Isabella M. Watt – Jeffrey T. Watt – Wallace McDonald – Lee Palmer Wandel (ed.). Geneva: Droz.

Sekundární literatura

- Baum, Jacob M. [2018]. *Reformation of the Senses: The Paradox of Religious Belief and Practice in Germany*. Champaign, IL: University of Illinois Press.
- Benedict, Barbara M. [2001]. *Curiosity: A Cultural History of Early Modern Inquiry*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Burnett, Charles – Fend, Michael – Gouk, Penelope (ed.) [1991]. *The Second Sense: Studies in Hearing and Musical Judgement from Antiquity to the Seventeenth Century*. London: The Warburg Institute – University of London.
- Classen, Constance [1993]. *Worlds of Sense: Exploring the Senses in History and across Cultures*. New York: Routledge.
- Classen, Constance – Toner, Jerry P. – Vila, Anne C. – Newhauser, Richard G. – Howes, David – Roodenburg, Herman (ed.) [2014]. *A Cultural History of the Senses*. London: Bloomsbury Publishing.
- Crary, Jonathan [1990]. *Techniques of the Observer: On Vision and Modernity in Nineteenth Century*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Daston, Loraine – Galison, Peter (ed.) [2007]. *Objectivity*. New York: Zone Books.
- Deonna, Waldemar [1950] Le mobilier de la cathédrale de Saint-Pierre à Genève. *Genava* 28: 53.
- Duffy, Aemon [1992]. *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England, c. 1400–c. 1580*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Dülmen, van, Richard [1999]. The Reformation and the Modern Age. In: Dixon, Scott C. (ed.). *The German Reformation: The Essential Readings*. Oxford: Blackwell, s. 196–219.
- Eire, Carlos M. N. [1986]. *War against the Idols: The Reformation of Worship from Erasmus to Calvin*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eisenstein, Elizabeth [1983]. *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erlmann, Veit [2010]. *Reason and Resonance: A History of Modern Aurality*. New York: Zone Books.
- Erlmann, Veit (ed.) [2004]. *Hearing Cultures: Essays on Sound, Listening and Modernity*. Oxford: Berg.
- Feld, Steven [1982]. *Sound and Sentiment: Birds, Weeping, Poetics and Song in Kaluli Expression*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Fox, Adam [2000]. *Oral and Literate Culture in England 1500–1700*. New York: Oxford University Press.
- Gell, Alfred [1995]. The Language of the Forest: Landscape and Phonological Iconism in Umeda. In: Hirsch, Eric – O'Hanlon, Michael (ed.). *Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford: Oxford University Press, s. 232–54.
- Gilmont, Jean-François [1980]. La fabrication du livre dans la Genève de Calvin. In: Candaux, Jean-Daniel – Lescaze, Bernard (ed.). *Cinq siècles d'imprimerie genevoise*. Geneva: Société d'histoire et d'archéologie, s. 89–96.
- Gouk, Penelope [1999]. *Music, Science and Natural Magic in Seventeenth-Century England*. New Haven: Yale University Press.
- Hachmeister, Jorge E. [2003]. An Abbreviated History of the Ear: From Renaissance to Present. *Yale Journal of Biology and Medicine* 76: 81–86.
- Howes, David (ed.) [2005]. *Empire of the Senses: The Sensual Culture Reader*. Oxford: Berg.
- Huguet, Edmond [1925]. *Dictionnaire de la langue française du seizième siècle*. Paris: Edouard Champion.

- Hui, Alexandra [2013]. *The Psychophysical Ear: Musical Experiments, Experimental Sounds, 1840–1910*. Cambridge, MA – London: The MIT Press.
- Hunt, Arnold [2010]. *The Art of Hearing: English Preachers and Their Audiences, 1590–1640*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunt, Frederick Vinton [1978]. *Origins in Acoustics: The Science of Sound from the Antiquity to the Age of Newton*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Chaix, Paul [1954]. *Recherches sur l'imprimerie à Genève de 1550 à 1564: Étude bibliographique, économique et littéraire*. Geneva: Droz.
- Johnson, James H. [1995]. *Listening in Paris: A Cultural History*. Berkeley: University of California Press.
- Karant-Nunn, Susan [2012]. *The Reformation of Feeling: Shaping the Religious Emotions in Early Modern Germany*. New York: Oxford University Press.
- Kingdon, Robert M. [1994]. The Geneva Consistory in the Time of Calvin. In: Pettegree, Andrew – Duke, Alastair – Lewis, Gillian (ed.). *Calvinism in Europe, 1540–1620*. Manchester: Manchester University Press, s. 21–34.
- Kvicalova, Anna [2018a]. Hearing Difference in Calvin's Geneva: From Margins to Center. *The Sixteenth Century Journal* 49 (1): 25–47.
- Kvicalova, Anna [2018b]. Kirche. In: Morat, Daniel – Ziemer, Hansjakob (ed.). *Handbuch Sound: Geschichte-Begriffe-Ansätze*. Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, s. 262–265.
- Kvicalova, Anna [2019]. *Listening and Knowledge in Reformation Europe: Hearing, Speaking and Remembering in Calvin's Geneva*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Kvicalova, Anna [2022]. Purkyně's Opisthophon: The Hearing of 'Deaf', Auditory Attention and Organic Subjectivity in Prague Psychophysical Experiments, ca 1850s. *Annals of Science* 79 (1): 60–80.
- Levin, David M. E. [1993]. *Modernity and the Hegemony of Vision*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Maag, Karin – Witvliet, John D. (ed.) [2004]. *Worship in Medieval and Early Modern Europe: Change and Continuity in Religious Practice*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- Martin, Camille [1924]. La Restauration du Temple la Madeleine. *Genava: Bulletin du Musée d'Art et d'Histoire de Genève et la Société auxiliaire du Musée la Bibliothèque publique et universitaire la Commission cantonale pour la conservation des monuments et la protection des sites* II. Geneva: Imprimerie Albert Kundig, s. 167–176.
- McLuhan, Marshal [1962]. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press.
- McLuhan, Marshal [1964]. *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: Sphere Books.
- Milner, Matthew [2011]. *The Senses and the English Reformation*. Farnham: Ashgate.
- Muir, Edward [1997]. *Ritual in Early Modern Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Naphy, William G. [1994]. *Calvin and the Consolidation of the Genevan Reformation*. Manchester: Manchester University Press.
- Nutton, Vivian [1993]. Galen at the Bedside: The Methods of a Medical Detective. In: Bynum, William F. – Porter, Roy (ed.). *Medicine and the Five Senses*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 7–16.
- Scribner, Robert [1989]. Popular Piety and Modes of Visual Perception in Late-Medieval and Reformation Germany. *Journal of Religious History* 15 (4): 448–469.
- Scribner, Robert [2000]. *Religion and Culture in Germany, 1400–1800*. Leiden: Brill.
- Schafer, Raymond Murray [1977]. *The Soundscape: Our Sonic Environment and the Tuning of the World*. Toronto: McClelland and Stewart.
- Schmidt, Leigh Eric [2000]. *Hearing Things: Religion, Illusion, and the American Enlightenment*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Smith, Bruce [1999]. *The Acoustic World in Early Modern England: Attending to the O-Factor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Smith, Mark M. [2007]. *Sensing the Past: Seeing, Smelling, Tasting, and Touching in History*. Berkeley: University of California Press.
- Smith, Mark M. (ed.) [2004]. *Hearing History: A Reader*. Athens: University of Georgia Press.
- Stallybrass, Peter [2002]. Boks and Scrolls: Navigating the Bible. In: Andersen, Jennifer – Sauer, Elizabeth (ed.). *Books and Readers in Early Modern England: Material Studies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 42–72.

- Sterne, Jonathan [2003]. *The Audible Past: Cultural Origins of Sound Reproduction*. Durham – London: Duke University Press.
- Tkaczyk, Viktoria [2014]. Listening in Circles: Spoken Drama and the Architects of Sound, 1750–1830. *Annals of Science* 71 (3): 299–334.
- Tkaczyk, Viktoria [2023]. *Thinking with Sound. A New Program in the Sciences and Humanities around 1900*. Chicago: University of Chicago Press.
- Walsham, Alexandra [2008]. The Reformation and ‘the Disenchantment of the World’ Reassessed. *The Historical Journal* 51 (2): 497–528.
- Weber, Max [1963]. *The Sociology of Religion*. Přel. Ephraim Fischhoff. London: Meuthen.

Anna Kvíčalová (*1986) je historička vědy a religionistka, zabývá se dějinami zvuku a sluchu v novověké a moderní Evropě. Působí v Centru pro teoretická studia (UK & AVČR), kde se věnuje vztahům mezi přírodními a humanitními vědami v 19. a 20. stol. a mezioborovému studiu antropocénu.